

УДК 811.161.2'373.421:61

Лисенко О.М.

викладач ВНМУ ім. М. І. Пирогова,

здобувач ступеня доктора філософії у ВДПУ ім. М. Коцюбинського

Вінниця

СИНОНІМІЯ ЯК ЗАСІБ НЕПРЯМОЇ НОМІНАЦІЇ У МЕДИЧНІЙ ГАЛУЗІ

У статті проаналізовано евфемізми, перифрази як засіб вторинної номінації у медичній сфері. Виокремлено групи похідної синонімії, визначено контекстуальні чинники, що впливають на формування вторинних назв в українській мові.

Ключові слова: вторинна (непряма, похідна) номінація, евфемізми, перифрази, медична галузь.

Лексичний склад будь-якої мови є рухливою, динамічною системою. Визначення аспектів, що впливають на формування нових лексем чи сприяють тому, щоб чинні поняття набували невластивого їм вторинного значення, вивчення внутрішньої структури української мови не лише на синхронному зрізі, а й у діахронії (розвитку, динаміці) є актуальним питанням для сучасного мовознавства. У вивченні синонімії як активного засобу поповнення словника української мови новими лексемами зацікавлення дослідників викликає не тільки змістовий аналіз слова, а й уживання його вторинної форми в контексті.

Розглядаючи поняття семантики слова, виділяють пряме (первинне) та

непряме (похідне, вторинне) значення. Якщо первинне значення формується шляхом установлення безпосереднього зв'язку між мовною одиницею та певним поняттям, то вторинна номінація є результатом асоціації, що виникає між уже наявними об'єктами, суб'єктами, предметами, явищами й іншими поняттями. Для цього використовують не лише наявні лексеми, а й створюють нові. Звичне використання синонімії не є засобом вторинної номінації, оскільки лексеми синонімічного ряду використовують для конкретнішого розкриття змісту слова, натомість непрямі (похідні) назви досить завуальовано, за допомогою додаткових, вторинних ознак, витлумачують цей зміст. Непрямі назви можуть існувати самостійно, а інколи їхнє значення стає доцільним лише в певному контексті.

У медичній галузі явище вторинної номінації аналізували здебільшого як одне з джерел творення української медичної термінології: Н. В. Місник, Н. З. Цісар, А. В. Ткач [5; 10; 7]. Непрямі номінації поставали об'єктом вивчення в руслі процесу становлення та розвитку української медичної термінології у праці Т. Г. Файчук [9]. Проте використання вторинних назв не як засобу творення медичних термінів, а їхнього застосування в ролі неофіційних замінників медичної термінології в усно-розмовному мовленні фахівців та пацієнтів, у науково-популярних виданнях не було предметом спеціального розгляду, що й зумовлює **актуальність** пропонованої розвідки.

Слово як засіб номінації містить не лише змістове, а й емоційне навантаження і здатне здійснювати як позитивний, так і негативний вплив на волю та почуття комунікантів. Саме тому для досягнення певної мети доречним є використання різних груп синонімів.

Метою статті є аналіз евфемізмів та перифраз, за допомогою яких створюють непрямі назви до наявних медичних термінів, та причин використання такої синонімії у сфері медицини. **Завдання** полягають у

виокремленні з-поміж синонімічної лексики понять, що належать до вторинної номінації, та з'ясуванні чинників, які впливають на їхнє формування в українській мові.

Евфемізм у перекладі з грецької означає «пом'якшений вислів». До них належать слова та словосполучення, що мають коректну та ввічливу форму звертання чи називання. Виникнення евфемізмів тісно пов'язане з існуванням табу (франц. *taboo*, від полінезійського *tapu* – заборонений, священний) [8:701], заборони щодо вживання слів або намагання уникати використання певних лексем через власні переконання чи забобони. У давнину слова наділялися певним містичним та магічним значенням, тому через забобонність деякі з них не вживали. Зокрема *чорт* замінювали на *лихий*, *нечистий*, *дідько*, *грець*: *Хай йому грець! Грець тебе побий!* [1:118]. У сучасному суспільстві також виникають страхи щодо вживання деяких лексем, зокрема медичний термін *пухлина* також є певним табу, тому під час прийому медичні працівники нерідко використовують похідну назву *новоутворення*, а пацієнти замінюють *рак* на *біду*.

У розмовному мовленні прями назви на позначення медичних понять, ліків, органів людського тіла тощо за потреби замінюють непрямими, пом'якшувальними найменуваннями через сором щодо вживання прямих найменувань. У такому разі вторинні номінації утворюють за допомогою метафори, що постає на підставі виконуваної функції, зовнішньої подібності чи асоціацій. Зокрема, у словнику нецензурної лексики та її відповідників Л. Ставицької «Українська мова без табу» щодо найменування чоловічого статевого органу зазначені такі евфемізми: *дітородник* [6:153], *дітотворник* [6:153], *женило* [6:164], *парубок* [6:272], *змій* [6:192], *півник* [6:290], *соловей* [6:341], *одноокий* [6:263], *огірок* [6:263], *овоч* [6:263], *орган* [6:267], *морква* [6:246], *дурник* [6:163], *дюбель* [6:164], *палиця* [6:270], *річ* [6:325], *ріжок* [6:325], *розбійник* [6:326], *самурай* [6:331], *свердлик* [6:332], *сворінь* [6:333], *світоч*

[6:332], *смолоскип* [6:340], *запальничка* [6:184], *голуб* [6:138] *плуг* [6:298], *пустун* [6:319], *таран* [6:365], *тикало* [6:366], *цвяшок* [6:403], *чечирка* [6:407], *шворінь* [6:410], *шишка* [6:411] та ін. Як для чоловічих, так і для жіночих статевих органів використовують також вторинні назви, утворені за допомогою займенників, які лише завуальовано вказують на них: *тая*, *те* [6:365], *тес* [6:366], *тая*, *той* [6:369], *оте* [6:267], *це*, *цеє* [6:403]. У цьому ж словнику подано приклади евфемізмів жіночих статевих органів, що також є вторинними назвами, утвореними за допомогою метафоричних перенесень: *вишенька* [6:115], *горошина* [6:140], *пиріг* [6:289], *пташечка* [6:319], *принада* [6:312], *президентка* [6:311], *підфартушниця* [6:293], *рута* [6:330], *сестричка* [6:335], *прірва* [6:314], *свічкогас* [6:332], *черепаха* [6:407], *чорнявка* [6:409], *чубатенька* [6:409], *вив'юрочка* [6:110], *фляшечка* [6:381], *гніздо* [6:136], *гавань* [6:124] *шкатулочка* [6:411], *галка* [6:124] та ін. Подані приклади евфемізмів утворені за допомогою метафор зі світу природи, рослинництва, тваринництва, назв предметів, осіб, частин тіла та дій. Ці вторинні назви легко зрозумілі носіям української мови, оскільки на їхнє створення впливає не лише характер та особистість мовця, а й національна мовна картина, властива певному соціуму.

Евфемізм *гречка* [6:141], що має значення «чоловіче сім'я», безпосередньо пов'язаний з етимологією висловів *стрибати в гречку* [6:142], *стрибати в очерет* (козаки, приховуючи порушення обітниці безшлюбності, влаштовували побачення у гречаних полях, що росли біля запорізьких куренів) або *топтати гречку* – зраджувати. Евфемічне словосполучення *повна пазуха* [6:270] є непрямою номінацією великих жіночих грудей.

Відповідно до етичних вимог медичні працівники використовують евфемізми для позначення негативних явищ: *летальний випадок*, *піти у крацій світ* – «смерть»; *пацієнт, що має алкогольну або наркотичну залежність* замість «алкоголік» чи «наркоман».

Небажання називати діагноз прямо, що може сприйматись як вирок,

спричиняє заміну прямих назв на непрямі – прийнятніші, пом'якшувальні найменування-евфемізми: *діти сонця* – хворі із синдромом Дауна, *діти дощу* – діти-аутисти, *синдром метелика* – бульозний епідермоліз, *едді* – ектодермальна дисплазія. У сьогоднішній день вважається неприйнятним уживати лексеми «інвалід» або «каліка», натомість використовують словосполучення: *люди з відхиленням; ті, що мають вади у розвитку (фізичному або розумовому); ті, що мають особливі потреби; з обмеженими можливостями; з фізичними вадами; з вадами зору або слуху*. Замість «товстий», «жирний» використовують *людина із зайвою вагою*, що є похідною назвою медичного терміна *ожиріння*, «облисіння» – *втрата волосся* є вторинною назвою терміна *алопеція*, «карлик» замінюють на *людина невеликого зросту*, у медицині – *гіпофізарний нанізм*.

У розмовному мовленні пацієнти надають перевагу непрямим назвам перед медичними термінами, напр.: замість «менструація» використовують найменування *демонстрація* [6:149], *критичні дні* [6:242], *місячні* (від лат. *menstruus* «щомісячний»), *регули* (від лат. *regula* «норма, правило») [6:323], *напасть* [6:253], *червоний прапор* [6:311], *радість* [6:322], *червоні свята, родичі приїхали*; замість прямої назви «презерватив» уживають *націоцюрник* [6:256], *гумовий виріб, предмет індивідуального захисту*, замість препарату «віагра» використовують *чоловіча таблетка*, «антидепресанти» замінюють на *таблетки щастя* тощо.

Для уникнення тавтології або образної заміни первинної назви у медичній галузі використовують перифраз (з грецької мови – «описовий вислів та зворот»), що є непрямою назвою особи, предмета чи явища, пор.: *двожилльні люди* [1:128] – ті, що мають міцне здоров'я; *бути при надії* – бути вагітною; *залите обличчя* – гладенька, рівна шкіра після ін'єкційних процедур; *народитись у сорочці* – дитина народжена в амніотичному мішку, *чума ХХ та ХХІ століття* – СНІД.

М. П. Коломієць та Є. С. Регушевський у «Короткому словнику перифраз»

подають низку прикладів перифраз, пов'язаних із медичною діяльністю: *зелена аптека, аптека природи, цілющі рослини, зелені лікарі* – лікарські рослини [4:14]; *зелений змій* – алкоголь [4:48]; *сіра речовина* – мозок [4:99], *служба здоров'я* – медицина [4:101]; *містечко здоров'я* – лікарняний комплекс [4:73]; *люди в білих халатах, вартіві здоров'я* [4:23] – медичні працівники, лікарі; *будинок здоров'я* – санаторій-профілакторій або інші оздоровчі заклади [4:21], *вічна хата* – могила [4:27], *вічний відпочинок (спочинок)* – смерть [4:27].

На підставі аналізу дат народження хворих дітей з орієнтовними датами їхнього зачаття французькі вчені дійшли висновку, що більшість таких дітей була зачата під час свят, що супроводжувалося споживанням спиртних напоїв, тому з'явилися «*діти свят*» та «*діти святкової вечері*» [2:3]. Проте поповнити «*армію алкоголіків*» та побудувати «*алкогольну кар'єру*» [2:5] може будь-хто, вживаючи «*тільки одну чарочку*», «*за компанію*» [2:5] завдяки «*хмільним традиціям*» [2:4] або «*постійно питущому оточенню*», й отримати «*пивний алкоголізм*» [2:5] через початковий «*малий градус*» і як результат отримати «*бичаче або пивне серце*» та приєднатись до «*пивних держав*» [2:5].

Широко використовуються перифрази, що утворюються на підставі зовнішньої подібності, у професійному спілкуванні лікарів-дерматокосметологів: *чорні цятки* – камедони, *щюки бульдога* – порушення контура овала обличчя, *апельсинова шкірка* – целюліт, *сиборейна «корона»* – дерматичне запалення лінії росту волосся. На підставі ознаки, через яку утворюється певний дефект шкіри та її зовнішній прояв, утворилися вторинні назви: *гусячі складки, гусячі лапки, промінчики* – зморшки, що утворюються із зовнішнього краю ока, *оправа* [3:15] – синяки або мішки, що утворюються під очима, *кролячі зморшки, зморшки посмішки, кisetні зморшки або штрихкод* – глибокі та вузькі дермальні тріщини довколо губ, *зморшки маріонетки* або *зморшки суму, зморшки гніву*, оцінка «*мімічного образу*» – критерій діагностики щодо застосування ін'єкційних процедур для корекції зморшок обличчя. Деякі

дефекти є вродженими, зокрема *«собача посмішка»* – у посмішці кутики губ відводяться до низу, та набутими внаслідок невдалих косметологічних втручань – *качачі вуста та мавп'ячий рот* – вада утворюється при надмірному використанні наповнювача для губ, *брова Мефістофеля* – надмірний вигін середини брови. Вторинну номінацію отримали й природні зміни у зовнішності: *маска вагітних* – хлоазма, пігментація, спровокована вагітністю; *різдвяна ялинка* – стончення та випадіння волосся у вигляді трикутника; *цвинтарні квіти* – пігментація, що з'являється з віком на руках, *втомлене обличчя* – сукупність зморшок, що надає обличчю характерного вигляду. У спілкуванні між *«лікарями краси»* використовується перифрази щодо професійної діяльності: *медичний камуфляж, залите обличчя, фул-фейс, ефект лимонної шкірки, підтяжка Нефертіті*. Вторинні назви можуть отримувати й різні ділянки тіла: на обличчі – *віковий* або *золотий трикутник*, на плечі – *крила кажана*, на задній частині стегна – *зона галіфе*, на животі – *фартух*.

Отже, виникнення непрямих (похідних) назв у медичній сфері пов'язане з розвитком лексичних значень слів, з їхнім змістом, способами відображення у мові подібності, схожості, асоціативності. На формування вторинних синонімічних назв, зокрема евфемізмів та перифраз, впливають національна специфіка творення та вживання слів, зміни у суспільно-політичному житті, суб'єктивні інтенції номінаторів. Найпоширенішим спонукальним засобом творення непрямих синонімічних найменувань слугує асоціативна метафора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – Київ: Либідь, 2002. – 664 с.
2. Зеленська Т. Здоров'я та алкоголь / Таміла Зеленська // Будьмо здорові.

– 2013. – № 2 – С. 3-5.

3. Коваленко Г. Синяки під очима? Можливі глисти / Галина Коваленко // Будьмо здорові. – 2012. – № 2 – С. 15.

4. Коломієць М. П. Короткий словник перифраз / Микола Пилипович. Коломієць, Євген. Семенович. Регушевський. – Київ: Рад. школа, 1985. – 152 с.

5. Місник Н. В. Формування української медичної клінічної термінології: дисертація ... кандидата філологічних наук: 10.02.01 / Наталія Володимирівна Місник. – Київ, 2002. – 173 с.

6. Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників: обценізми, евфемізми, сексуалізми / Леся Ставицька. – Київ: Критика, 2008. – 456 с.

7. Ткач А. В. Словотвірна ідентичність / варіантність української медичної термінології: дисертація ... кандидата філологічних наук: 10.02.01 / Алла Василівна Ткач. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 219 с.

8. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2007. – 856 с.

9. Файчук Т. Г. Біологічна та медична лексика у лікарських порадиках XVI – XVIII ст.: дисертація ... кандидата філологічних наук: 10.02.01 / Тетяна Григорівна Файчук. – Київ, 2004. – 212 с.

10. Цісар Н. З. Вторинна номінація в системі української медичної термінології: дисертація ... кандидата філологічних наук: 10.02.01 / Наталія Зіновіївна Цісар. – Львів, 2008. – 267 с.

Лысенко Е. Н.

преподаватель ВГМУ им Н. И. Пирогова

соискатель степени доктора философии в ВГПУ

им. М. Коцюбинского

В статье проанализированы эвфемизмы, перифразы как способ вторичной номинации в медицинской сфере. Выделены группы производной синонимии, определены контекстуальные факторы, что влияют на формирование вторичных названий в украинском языке.

***Ключевые слова:** вторичная (непрямая, производная) номинация, эвфемизмы, перифразы, медицинская сфера.*

Lysenko O. teacher of

Vinnitsia National Pirogov Memorial Medical Unniversity

Ph D applicant of Vinnitsya State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky

Synonyms as means of nomination in the medical branch

In the article analyzed euphemisms and periphrases as means for the secondary nomination in the medical branch. The groups of derivative synonyms were distinguished. Context characteristics which lead to secondary nomination in the Ukrainian language were indentified.

***Key words:** secondary (indirect, derivative) nomination, euphemisms,*

periphrases, the medical branch.